

Duurzaamheid vanuit participerend gezichtspunt

WIM ZWEERS

Duurzaamheid staat tegenwoordig sterk in de aandacht. Het is dan ook een voor velen welkom begrip: het leent zich voor zeer uiteenlopende interpretaties en bovendien is iedereen het ermee eens want wie wil er nu ónduurzaam zijn? (hoogstens nog een enkele econoom die geen idee heeft van de waarde van niet-geprijsde goederen). Toch ligt er aan veel van die verschillende invullingen iets gemeenschappelijks ten grondslag, namelijk een fundamenteel anthropocentrisch perspectief, dat wil zeggen een perspectief waarbij menselijke belangen en voorkeuren albepalend zijn, en daar wil ik enkele kritische kanttekeningen bij maken. Zoals duurzaamheid in de milieudiscussie meestal gehanteerd wordt, is het namelijk een volstrekt eenzijdig begrip dat makkelijk het zicht beneemt op geheel andere en mijns inziens minstens zo belangrijke aspecten van de problematiek van natuur en milieu (die overigens – en dat vormt eigenlijk een neven-thema van dit opstel – net zo goed een probleem van de mens vormt). Dat betekent natuurlijk niet dat ik 'tegen duurzaamheid' ben. Ik meen echter dat we het begrip van een andere lading moeten voorzien dan de gebruikelijke, en daarover in hoofdzaak gaat dit artikel.

Allereerst iets over wat ik beschouw als het traditionele duurzaamheidsbegrip: voor de meeste lezers ongetwijfeld bekende kost, maar het moet toch wel weer in het kort gememoreerd worden, anders blijft het onduidelijk waarop de kritiek precies gericht is. Vervolgens breng ik de ontwikkelingsproblematiek ter sprake: de hele discussie over duurzaamheid is daarmee immers nauw verbonden, maar tevens – en dat is zeker zo belangrijk – lijkt het alsof we voor een alternatieve interpretatie juist daar het nodige kunnen vinden. Dat is eigenlijk ook wel begrijpelijk als we ons het ehech van veel ontwikkelingswerk voor de geest

halen. De onduurzaamheid van de westerse economie heeft namelijk veel met dat ehec te maken, zoals zij ook nauw verbonden is met de natuur- en milieucrisis waarvoor duurzaamheid, hoe ook verstaan, een oplossing zou moeten bieden. Hoe dat er uit zou kunnen zien, in ieder geval vanuit 'participerend' gezichtspunt, vormt het volgende onderwerp van bespreking: het is in feite een verkenning naar de mogelijkheden om de participerende houding ten opzichte van de natuur, die ik elders als fundament voor een ecologisch wereldbeeld in meer theoretische zin heb ontwikkeld¹, toe te passen op een uitgesproken beleidsterrein als duurzaamheid of duurzame ontwikkeling. Tot slot wil ik iets zeggen over het belang in deze context juist ook van dit wereldbeeld-aspect: het is mij opgevallen hoe vaak zaken als wereldbeschouwing, religie, levensovertuiging, enzovoorts, een rol spelen in beschouwingen van met name niet-westerse denkers over duurzaamheid en duurzame ontwikkeling. Ik meen dat hieraan veel meer aandacht moet worden geschonken ook in de westerse discussie. Overigens niet alleen ten behoeve van de ontwikkelingslanden maar ook ten behoeve van onszelf.

Het traditionele duurzaamheidsbegrip

Sinds 'Brundtland' weten we het allemaal: duurzaamheid is eenvoudig de duurzame vervulling van menselijke behoeften. Men kan het ook wat nauwkeuriger omschrijven: de duurzame vervulling van onze (huidige) behoeften zonder dat de vervulling van de behoeften van toekomstige generaties daardoor gevaar loopt. Als men met 'onze' tevens zou bedoelen: in ons deel van de wereld, dan is een eenvoudige uitbreiding van de begripsomschrijving voldoende: na 'generaties' voegt men dan toe 'of in andere delen van de wereld'. Zo beschouwd zou het dus moeten gaan om duurzaamheid zowel in de tijd (gebaseerd op het principe van de intergenerationele rechtvaardigheid) als in de ruimte (naar analogie van het voorgaande eventueel te betitelen als interculturele rechtvaardigheid). Echter, het is misschien niet altijd duidelijk of dat laatste er wel mee bedoeld wordt, en men zou ook nog kunnen stellen dat die 'ruimte-as' op zichzelf niet in begripsmatige zin constitutief is voor duurzaamheid².

Men zou het bovenstaande duurzaamheidsbegrip reformistisch kunnen noemen. Daarmee bedoel ik dat de natuur- en milieucrisis in hoofdzaak geanalyseerd wordt in termen van het probleem van in versneld tempo oprakende hulpbronnen op het gebied van natuur en milieu, wat dan leidt tot een voorstel tot oplossing dat zich niet principieel verwijdt van gangbare metafysisch-anthropologische en politiek-economische uitgangspunten. Nu heb ik

.....
1 Zweers 1995. Ik onderscheid daar de volgende grondhoudingen die de mens en opzichte van de natuur kan innemen: despoot, verlichte heerser, rentmeester, partner, participant en mysticus. Het boek behelst vooral een uitwerking van het participatiemodel.

2 Volgens Wolfgang Sachs (1996), op wiens algemene kritiek op het traditionele ontwikkelingsmodel ik straks nog uitvoeriger terugkom, wordt bij duurzame ontwikkeling veel te weinig aandacht besteed juist aan dit aspect van de ruimte. Hij vraagt om wiens, dat wil zeggen om welke behoeften het eigenlijk gaat: om behoefte aan vlieguren of bankrekeningen of om behoefte aan water en land?

elders betoogd dat een dergelijk reformisme, tot uitdrukking komend in de grondhoudingen van verlichte heerser en rentmeester, weliswaar nuttig en noodzakelijk is maar daarbij in zichzelf onvoldoende om de natuur- en milieuproblematiek in fundamentele zin dichter bij een oplossing te brengen: dáárvoor is veeleer enig (straks nader te bespreken) radicalisme vereist (Zweers 1995, p. 68-72).

Wat bij het traditionele duurzaamheidsbegrip nu in het bijzonder in het oog springt, is het onversneden anthropocentrisch-instrumentalistische karakter ervan: het gaat uitsluitend om *mensen* wier behoeftenvervulling gegarandeerd moet zijn, hetzij nu of later, hetzij hier of elders. Nu is daar niets tegen: er is niets tegen welbegrepen menselijk eigenbelang, zeker niet in de hier bedoelde naar ruimte en tijd verruimde zin. Maar als er enige grond is voor mijn hierboven aangehaalde stelling inzake het tekortschieten van het reformisme, dan geldt iets dergelijks ook voor een reformistisch duurzaamheidsbegrip. Ook dat 'werkt' niet, hoe nuttig en noodzakelijk uitsluitend mensgerichte duurzaamheid op zichzelf ook is: in fundamentele zin en op de lange termijn is het onvoldoende. Dat geldt naar ik meen ook voor het menselijk eigenbelang zelf: ook dat is uiteindelijk en in een wat meta-achtige zin niet gediend met een alleen maar dienen van zichzelf. Het zou kunnen zijn dat aldus ook de hele notie van menselijk belang of menselijke behoefte een soort herwaardering ondergaat. Maar dat moet natuurlijk nog wel worden uitgelegd.

Zoals daarnet eigenlijk al geïmpliceerd werd, gaat het mij daarbij om een werkelijk ander duurzaamheidsbegrip, dat wil zeggen niet om een soort toevoeging of uitbreiding ten opzichte van de traditionele interpretatie. De wenselijkheid van zo'n ander begrip blijkt uit een beschouwing van indelingen die men wel eens tegenkomt in *gradaties* van duurzaamheid (dat wil zeggen van de manier waarop het begrip geïnterpreteerd wordt). De schaal loopt dan bijvoorbeeld van 'heel zwak' naar 'heel sterk', en men zou verwachten dat wat ik reformistisch noem zich aan de ene kant bevindt terwijl het radicale de andere pool bezet. Dat laatste nu is niet het geval: er blijken dan moeilijkheden te ontstaan die maken dat je er met een eenvoudige uitbreiding van de werkingssfeer van het begrip kennelijk niet komt. Dat moge blijken uit het volgende voorbeeld.

Turner (1993) maakte een paar jaar geleden onderscheid tussen vier interpretaties van duurzaamheid:

- **Zeer zwak:** er mag geen verandering in het verzamelde kapitaal plaatsvinden maar er is oneindige ruimte voor substitutie tussen natuurlijke hulpbronnen enerzijds en kunstmatige systemen of menselijk vernuft anderzijds. Eenvoudig gezegd, voorzover ik kan zien: je kunt doen wat je wilt als de totale gekapitaliseerde waarde maar niet vermindert. Ik zou dat geen duurzaamheid noemen (alleen de kapitaalswaarde wordt hier immers onder het gezichtspunt van de duurzaamheid beschouwd), en het lijkt nog het meest te passen bij wat ik elders de despotische grondhouding ten opzichte van de natuur heb genoemd.

- **Zwak:** het zgn. kritische natuurlijke kapitaal, dat belangrijk is voor overleving en menselijk welzijn, moet beschermd en behouden worden, en wel door een combinatie van marktprijzen en regulerende waarborgen. Dat moet dan wel beperkt blijven tot werkelijke sleutelprocessen of -elementen zoals de ozonlaag of een groot deel van het regenwoud. Dit zou ik – tezamen met de volgende groep – reformisme noemen, en het zou geassocieerd kunnen worden met de verlichte heerser.
- **Sterk:** er wordt meer gewicht gegeven aan bovengenoemd kritisch natuurlijk kapitaal (bijvoorbeeld waar het de methoden tot bescherming betreft en ook op het gebied van draagkracht en milieugebruiksruimte), maar bovendien wordt het begrip 'kritisch' uitgebreid tot zaken als erfelijkheid, biodiversiteit en historische kenmerken (bijvoorbeeld van het landschap). De discussie over wat hier werkelijk belangrijk en waardevol is, wordt nooit definitief beslecht, en wetenschappelijke (ecologische) inzichten zijn daarbij niet meer (alleen) doorslaggevend. Het zou kunnen dat in mijn terminologie hier een rentmeesterachtig element zijn entree maakt. Van belang is hier natuurlijk vooral ook de overgang van de 'harde', wetenschappelijke legitimering naar 'zachte', cultureel bepaalde voorkeuren, maar overigens is het onderscheid tussen dit niveau en het vorige slechts gradueel: beide beperken zich tot menselijke belangen en voorkeuren.
- **Zeer sterk:** hier wordt verwezen naar de Deep Ecology en het Gaia-perspectief, dat is naar de intrinsieke waarde van natuurlijke entiteiten (dat wil zeggen de waarde die deze in en voor zichzelf hebben, los van enig menselijk belang of betrokkenheid) en de nederigheid die de mens past bij het beheren van de hulpbronnen van de aarde. Dit op zichzelf zou misschien iets met het partnermodel te maken kunnen hebben, maar afgezien daarvan constateer ik dat hier over duurzaamheid eigenlijk in het geheel niet meer wordt gerept. De wending naar de radicaliteit gaat aldus naar het schijnt ten koste van de (discussie over) duurzaamheid, het is net alsof het duurzaamheidsbegrip zelf zich niet leent voor een non-anthropocentrisch gezichtspunt (want dat behelst dit vierde niveau natuurlijk, in tegenstelling tot de drie vorige).

Dit voorbeeld staat niet op zichzelf: ook meer in het algemeen blijkt dat velen die zich niet tevreden stellen met louter anthropocentrisme maar juist ook de intrinsieke waarde van de niet-menselijke natuur erkennen, zich als het ware bedienen van twee, min of meer onverbonden naast elkaar staande perspectieven, namelijk duurzaamheid en intrinsieke waarde. Het één wordt anthropocentrisch uitgelegd, het ander is naar zijn aard non-anthropocentrisch. Men denke bijvoorbeeld ook aan het Nederlandse natuur- en milieubeleid dat mijns inziens voor een dergelijke opstelling model staat. Dit kent van oudsher immers twee pijlers: natuurbehoud terwille van de mens, uitgelegd in het Milieubeleidsplan waarin duurzaamheid -anthropocentrisch verstaan- centraal staat, en daarnaast natuurbehoud terwille van de natuur zelf (intrinsieke waarde), uitgelegd in het Natuurbeleidsplan waarin het voorzover ik kan zien echter in het geheel niet meer gaat over duurzaamheid.

Is dat zo bezwaarlijk, die twee *verschillende* pijlers? Ik denk het, en daarvoor heb ik twee redenen. Allereerst dienen natuurbeleid en milieubeleid één geheel te vormen om te voorkomen dat Nederland (maar het geldt natuurlijk ook voor andere landen) wordt opgedeeld in twee stukken. Enerzijds natuurterreinen, waar de natuur (althans zoals die gedefinieerd wordt door sommige biologen) 'heerst', en mensen (afgezien van natuurontwerpers (!), beheerders of via educatieve bordjes rondgeleide bezoekers van buiten) het nakijken hebben. Anderzijds alles daarbuiten: daar waar de mensen wonen en werken maar geen 'natuur' meer is maar alleen nog 'milieu'. Dat dit niets te maken heeft met enige participatiegedachte, spreekt natuurlijk vanzelf: het is het oude scheidingsdenken, voorzien van een natuurtechnocratisch jasje, nl. dat van het *maken* van 'nieuwe natuur', waar echter maatschappelijk functionerende mensen dan weinig meer te maken hebben. In de tweede plaats: op die manier worden de twee belangensferen tegenover elkaar gesteld, en wel op zo'n manier dat het welhaast noodzakelijk uitloopt op een conflict als er gekozen moet worden. Het blijft dan inderdaad zoals conservatieve politici (en anderen) ons zo graag voorhouden: natuurbehoud óf werkgelegenheid (resp., op wereldschaal, sociaal-economische rechtvaardigheid). We moeten van die tegenstelling af (maar dan natuurlijk niet op de manier van hen die menen dat economische groei natuurbehoud pas mogelijk maakt³), en dat is natuurlijk geenszins een nieuw idee. Maar meestal blijft het bij een dergelijke constatering: dat de belangen van mens en natuur één geheel vormen, zonder dat daarmee ook al duidelijk is hoe en waarom dat zo is, en vooral, wat voor concrete gevolgen dat zou kunnen hebben. Misschien kan een alternatieve interpretatie van het duurzaamheidsbegrip daaraan enigszins bijdragen, en dat is waartoe ik in het navolgende een bescheiden voorzet wil geven.

Duurzaamheid en ontwikkeling

Eén van de meer bekende critici van het traditionele ontwikkelingsdenken is Wolfgang Sachs (1996, 1993). Deze beschouwt de hele idee van onderontwikkelde landen (het begrip zelf schijnt voor het eerst gebruikt te zijn door Harry Truman in 1949) als de uitdrukking van een heel bepaald wereldbeeld, nl. dat alle landen zich langs hetzelfde spoor en in dezelfde richting bewegen, de noordelijke landen voorop, de andere er achteraan, en waarbij de mate van beschaving wordt bepaald door het niveau van de productie. Doel van de wereldpolitiek zou dan moeten zijn om alle landen in staat te stellen dezelfde race te lopen. Aldus werd een bepaald beeld dat het Noorden over zichzelf had, geprojecteerd op de rest. Dit uitgangspunt had volgens Sachs twee rampzalige gevolgen: een ontwikkelingscrisis en een ecologische crisis. Met de 'ontwikkeling' is het eigenlijk alleen maar slechter gegaan: in de 80er jaren daalde de bijdrage van de ontwikkelingslanden aan het Bruto Nationaal Product van de wereld tot rond 15% terwijl die van de ontwikkelde landen steeg tot rond 80%, en ook

³ Over deze hoogst eigenaardige maar tevens nogal hardnekkige gedachte is natuurlijk al veel geschreven: voor een handzame en vernietigende kritiek, zie bijv. Hueting 1993.

binnen afzonderlijke landen wordt de kloof tussen rijken en armen alleen maar groter⁴. Weliswaar is hier en daar in *absolute* zin de welvaart misschien gestegen maar daar staat tegenover dat als de *relatieve* verschillen steeds groter worden, ook de machtsongelijkheid verder toeneemt, en dat is in de huidige constellatie een tamelijk bepalende factor. Wat de ecologische crisis inhoudt hoeft wel nauwelijks nader uitgelegd te worden.

Sachs concludeert dat de hele conventionele idee van ontwikkeling op haar retour is: de basisvooronderstellingen hebben hun geldigheid verloren, namelijk dat ontwikkeling kon worden gegeneraliseerd in de ruimte en dat dat duurzaam zou zijn in de tijd. Wat we nodig hebben, is een alternatief model van ontwikkeling, een model dat niet onder het gezichtspunt van wereldwijde globalisering – vanwege de vereisten van de markteconomie ofwel economisch imperialisme – alles uitwist wat plaatsgebonden, cultuurspecifiek, kwalitatief, kortom ‘verschillend’ is, maar integendeel dáár juist zijn uitgangspunt neemt: bij de concrete, niet generaliseerbare situatie van bepaalde mensen die in een bepaalde ecologische context hun leven willen leiden.

Nu overdrijft Sachs ongetwijfeld (en bovendien geeft hij niet duidelijk aan hoe het dan wél moet): er zijn hier en daar wel degelijk resultaten geboekt, zij het waarschijnlijk niet allereerst dankzij de Wereldbank (de belangrijkste uitvoerden de instantie van bovengenoemd ontwikkelingsprogramma, die dan ook regelmatig onder hevig kritisch vuur ligt⁵). Maar desondanks lijkt zijn *globale* analyse mij terecht: die inzake de verwerpelijkheid van het opleggen van een *westers* ontwikkelingsmodel aan de gehele wereld. Het is een model dat – gefixeerd als het is op volkomen verouderde noties als het BNP en louter gericht op materiële groei, en ingegeven als het is door belangen van het (veelal westerse) bedrijfsleven – trouwens ook in ons deel van de wereld toenemend aan kritiek bloot staat. Bovendien staat het buiten kijf dat tal van projecten op het gebied van ontwikkelingssamenwerking geen of heel weinig resultaat hebben, wat volgens insiders vooral ook te maken zou hebben met het veronachtzamen van de ‘culturele factor’, in samenhang met de veel te geringe mate waarin plaatselijke bevolking of lokale structuren erbij worden betrokken (en dan niet alleen bij de uitvoering van door westerse deskundigen bepaalde projecten maar ook bij de hele besluitvorming die daaraan voorafgaat en dus betrekking heeft op die ‘bepaling’ zelf)⁶.

Maar er is nog iets heel anders. Men kan nu wel veel kritiek hebben op het ‘economische model’, geregeerd door het BNP en uitsluitend gericht op

- .....
- 4 Dat is niet voorbehouden aan de niet-westerse wereld: blijkens een recent onderzoek waren de minima in Nederland in 1985 beter af dan 10 jaar later.
  - 5 Men denke aan de jarenlange strijd van Edward Goldsmith en zijn medewerkers van *The Ecologist*, zie ook Rich 1994.
  - 6 Zie bijv. – in algemene zin – Jan Pronk (Nederlands Minister voor Ontwikkelingssamenwerking) 1994, p. 187, of – als concreet voorbeeld – Bertus Haverkort and David Millar 1992, die een ‘synergetic cooperation’ tot stand willen brengen tussen ‘participatory technology development’ en ‘indigenous cosmology’, en wel vanuit de gedachte dat “western science could learn from (in dit geval) the Talensis” (een volk in Ghana). Ik heb echter begrepen dat zoiets onder ontwikkelingswerkers niet bepaald op algemene instemming kan rekenen.

materiële *groei*, maar daarmee is nog lang niet de vraag beantwoord hoe dan, in de woorden van de South Commission⁷, al diegenen die in het Zuiden (in een proces van voortgaande bevolkingsdruk) de arbeidsmarkt betreden een levensonderhoud verschaft moet worden. Zoals Piet Terhal, aan wie ik dit ontleen, terecht opmerkt, kan men wel een mooie theorie hebben over 'gasten op aarde' (als tegenhanger voor wat hij aanduidt als het 'ingenieursmodel': voortgezette economische groei en ongehinderde technische ontwikkeling) maar het huis moet wel verbouwd worden als men alle gasten een plaats wil kunnen geven. Vandaar dat veel ontwikkelingslanden, althans de heersende elites (veelal anders dan wat men de 'grass-roots'-bewegingen zou kunnen noemen) zelf eerder opteren voor groei volgens westers model want die kan, zo denkt men, daarvoor zorg dragen

Het is echter sterk de vraag of dat laatste juist is, resp. of dat niet ten koste gaat van de bestaansvoorwaarden van het leven zelf (de ecologische crisis). Bovendien kan betwijfeld worden of economische groei zoals gepropageerd door het rijke Westen onder aanvoering van de Wereldbank en het Internationale Monetaire Fonds (maar zoals gezegd soms dus ook op grond van keuzes van de overheden zelf), überhaupt de levensomstandigheden van de grote massa's elders wel ten goede komt (de ontwikkelingscrisis). De praktijk lijkt eerder op het tegendeel te wijzen. De armen worden zoals gezegd steeds armer en de rijken steeds rijker, en dat gaat bovendien nog eens op grote schaal ten koste van natuur en milieu: dat is het waarop de kritiek van mensen als Sachs doelt.

Het gaat dus geenszins om een ontkenning van de noodzaak van sociaal-economische rechtvaardigheid of om een opoffering daarvan aan zoiets als ecologische integriteit, maar eerder om de vraag of die sociaal-economische rechtvaardigheid via het westerse ontwikkelingsmodel wel één stap dichterbij komt en of er niet een heel andere weg te bewandelen valt die *bovendien* (meer) tegemoet komt aan de noodzaak van ecologische integriteit. Dus, in termen van de vorige paragraaf, of er niet een visie op duurzaamheid te ontwikkelen valt die van meet af aan de natuur (en niet alleen de mensen, en dat bovendien op de verkeerde manier) in haar overwegingen betreft.

Ik zei het al eerder: dit is natuurlijk niet echt nieuw, maar ik wil er meteen bij vermelden dat dergelijke geluiden, voorzover ze al gehoord worden, binnen de westerse discussie niet of nauwelijks te vinden zijn. Ik vind het op zijn minst opmerkelijk dat in sterk westers georiënteerde betogen duurzaamheid vrijwel *altijd* uitsluitend anthropocentrisch geïnterpreteerd wordt, terwijl men een niet-anthropocentrisch perspectief – dat dus de niet-menselijke natuur van meet af aan in het duurzaamheidsbegrip zelf betreft – voorzover ik heb kunnen nagaan eigenlijk alleen aantreft in kringen rondom de duidelijk wereldwijd opererende International Union for the Conservation of Nature (IUCN)⁸. De IUCN heeft zich in

---

7 Zie Terhal 1997.

8 Hierbij moet ik wellicht een uitzondering maken voor Jef Peeters: zie Peeters 1997, een artikel dat mij echter te laat onder ogen kwam om het nog te kunnen 'meenemen' bij de opzet van dit opstel.⁹

recente tijd ontwikkeld van een organisatie met een sterk westers en conservatief-conserverend accent op het behoud van de natuur tot een brandpunt van activisme dat wereldwijd gericht is op behoud én ontwikkeling van 'natuurlijke' én – daarmee dus onlosmakelijk verbonden – menselijke leefomstandigheden. Dat komt bijvoorbeeld al enigszins tot uitdrukking in de herziene versie van het rapport *Caring for the Earth; A Strategy for Sustainable Living*⁹, maar vooral ook in het bestaan en de werkzaamheden van de *Ethics Working Group* van de IUCN die vooral de gezamenlijke aanpak van ecologische en sociaal-economische problemen op haar programma heeft staan¹⁰. Ik kom daarop in de volgende paragraaf nog terug.

Er is nog iets wat in dit verband aandacht verdient: het aspect van de interculturaliteit als zodanig. Als de kritiek van Sachs op de westers-gerichte globalisering van de wereldcultuur terecht is, lijkt een mogelijk tegenwicht daartegen gevonden te kunnen worden in culturele diversiteit (wellicht als een soort tegenhanger van het belang van biologische diversiteit?). Ik noemde hierboven al het niet rekening houden met lokale culturen of structuren maar het opleggen van een uniform westers georiënteerd (en daarbij meestal volledig materialistisch gestempeld) ontwikkelingsmodel als één van de oorzaken van het ehech van diverse ontwikkelingsprojecten.

Maar men kan ook denken aan het belang van culturele diversiteit met het oog op wat we kunnen leren van culturen die een zekere 'verticale dimensie' bezitten, dat wil zeggen – in de woorden van James George, een voormalig Canadees ambassadeur¹¹ – een besef van het sacrale dat bijna verloren is gegaan in onze profane, horizontale (westerse) cultuur die nu de hele wereld dreigt te overspoelen. Wat mij nu in het bijzonder opvalt, is dat bij de in de vorige alinea genoemde niet-westerse aandacht voor een non-anthropocentrisch duurzaamheidsbegrip deze verticale dimensie vaak een belangrijke rol speelt. Dat is het waarvoor ik in de laatste paragraaf in het bijzonder de aandacht vraag. Maar eerst iets over een alternatief duurzaamheidsbegrip.

9 Gezamenlijk gepubliceerd door IUCN, UNEP en WWF. Overigens is dit beleid van verweving van natuurdoelstellingen en menselijke doelstellingen niet van toepassing op de Nederlandse afdeling van het WWF, het Wereldnatuurfonds, dat met zijn campagne voor het al eerder genoemde *maken* (sic) van 'nieuwe natuur' een nogal beperkt natuurbegrip hanteert waarbij de menselijke bewoners en gebruikers van die natuur – men denke aan boeren – volledig het nakijken hebben. Zie bijv. Paul Terwan en Wouter van der Weijden (Centrum voor Landbouw en Milieu) in de *NRC* van 31 mei 1996: 'Natuur is niet te verkopen als een pak Omo Power', met als kenmerkend subhoofdje: "Wereldnatuurfonds staart zich blind op romantisch ideaal van 'ongerepte' natuur".

10 Ik wijs hier op de *Circular Letter* van de IUCN Ethics Working Group, en ook op het verslag van haar Workshop in april 1993 *Advancing Ethics for Living Sustainably*, Ed. by J. Ronald Engel and Julie Denny-Hughes, Sacramento 1994. Steven Rockefeller zet daarin uiteen dat aan de *World Conservation Strategy* de volgende twee uitgangspunten ten grondslag liggen: interdependentie van mens en natuur, en intrinsieke waarde van alle levensvormen. Met andere woorden: geheel overeenkomend met het door mij verdedigde en ook aan dit artikel ten grondslag liggende participatiemodel.

11 Zie George 1996. Overigens zou men een dergelijke interculturaliteit misschien ook als een vorm van globalisering kunnen beschouwen, maar dat staat dan toch wel haaks op het opleggen van een westers model aan andere culturen waar het mij in deze context om gaat.

Naar een alternatieve interpretatie van duurzaamheid

Eerder heb ik de grondhoudingen van verlicht heerser en rentmeester verbonden met een anthropocentrisch duurzaamheidsbegrip. Zou dan het partnerschapsmodel – de volgende in de reeks van grondhoudingen – misschien het gezochte alternatief kunnen leveren? Ik betwijfel dat: het anthropocentrisme wordt hier weliswaar verlaten (erkenning van intrinsieke waarde van de natuur) maar voor de duurzaamheid levert dit voorzover ik kan zien nog niets op. Dit blijkt niet alleen uit de hierboven genoemde beleidsplannen van de Nederlandse regering (waarin overigens ook niet wordt gezocht naar een mogelijke verbinding tussen duurzaamheid en iets als intrinsieke waarde) maar – dit ter illustratie – het komt ook naar voren in een publikatie van het Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving (MCKS) waarin kennelijk wél naar zo'n verbinding wordt gezocht, echter zonder dat deze gevonden wordt.

Er wordt daar – in een overzicht van de houding van de kerken in de afgelopen decennia ten opzichte van de milieuproblemen – onderscheid gemaakt tussen duurzaamheid in smalle, dat is ecologische zin (daarmee is hier bedoeld: natuur als voorwaarde voor menselijke overleving) en brede, dat is sociaal-economische zin (Hogenhuis, red. 1996, p. 10, 15, 45vv., 51). Geconstateerd wordt dat zo tussen 1974 en 1983 in de kerken beide een rol spelen, maar dat voor beide interpretaties geldt dat ze duidelijk anthropocentrisch zijn en dat de niet-menselijke natuur in deze benadering geen eigen waarde heeft. [Dat houdt dus kennelijk een kritiek in op een louter anthropocentrisch duurzaamheidsbegrip.] Later, in de 90er jaren, verandert dit, en wel onder invloed van het begrip 'integriteit (of heelheid) van de schepping'. Daarmee wordt bedoeld "de waarde van alle schepselen in en voor zichzelf, voor elkaar en voor God, en hun onderlinge verbondenheid in een gevarieerd geheel dat unieke waarde heeft voor God". Het begrip wordt uitdrukkelijk niet-anthropocentrisch opgevat, en volgens het MCKS heeft het – anders dan duurzaamheid – minder een politieke dan een een religieus-spirituele lading. Het legt een verbinding tussen praktisch handelen met het oog op duurzaamheid en bezinning op de spirituele aspecten van het goede leven. Het is dus een wezenlijk ander begrip dan duurzaamheid maar het voegt daaraan wel iets toe. Het anthropocentrisme wordt namelijk op zijn minst gerelativeerd en bovendien wordt aldus een expliciet verband gelegd tussen enerzijds bezinning en actie inzake ecologische, economische, technische en politieke vragen, en anderzijds spiritualiteit en menselijke zinsvragen.

Dat laatste is natuurlijk winst maar daarmee is over duurzaamheid met betrekking tot de natuur in zichzelf nog niets gezegd en er wordt ook geen richting daartoe gewezen. Dat zou te maken kunnen hebben met wat ik geneigd ben te zien als een soort inherente incompatibiliteit tussen duurzaamheid en natuur-als-zodanig. Niet dat de natuur niet duurzaam zou zijn, zij is zelfs het meest duurzame dat er bestaat: "dat wat altijd en overal is mits de zelfordeningsprocessen niet structureel worden verstoord" (vrij naar de ecooloog

Pieter Schroevers). Echter, als we het over duurzaamheid als doel van *handelen* hebben (die richting wijst het MCKS-rapport natuurlijk wél), dan kan ik dat ten aanzien van de natuur alleen begrijpen als we daarmee de instandhouding van een *bepaalde* natuur bedoelen. En welke natuur dat betreft, is dan kennelijk een kwestie van menselijke keuze of voorkeur (ongeveer de sterke vorm van Turner in de eerste paragraaf). Dat is ook wat we in het Nederlandse Natuurbeleidsplan aantreffen: een keuze voor de natuur van 1870, of van 1500 of wat dan ook. Niemand wil immers wat een echt helemaal aan zichzelf overgelaten natuur in een groot deel van het land zou ontwikkelen, nl. een tamelijk eenvormig elzenbroekbos. Het is daarom ook begrijpelijk dat het partnerschap van dit Natuurbeleidsplan niet in verbinding wordt gebracht met duurzaamheid: zo'n gevolg van duurzaamheid willen we immers niet. Maar daarmee, dat wil dus zeggen: met het partnerschap¹², blijft duurzaamheid dus kennelijk nog steeds een mensgerichte aangelegenheid, en het loont de moeite om te onderzoeken of de volgende in de reeks grondhoudingen, nl. *participatie*, hier een aanzet tot een antwoord zou kunnen verschaffen.

In het voorgaande heb ik, enigszins in het voorbijgaan, duurzaamheid aangeduid als een menselijk handelingsmodel: het is niet iets 'van de natuur' zelf, althans, als we die weg proberen te gaan, komen we in contradicties terecht. Maar dat hoeft niet te betekenen dat het daarom ook verstaan zou moeten worden als een alleen menselijk *belang* dienend, in de zin van een van buiten komende, min of meer afgedwongen bereidheid om rekening te houden met de natuur: als je er niets aan doet, lopen menselijke belangen gevaar (Turners zwakke vorm van duurzaamheid). Evenmin als een menselijke, min of meer toevallige, sociaal bepaalde *voorkeur* (bijvoorbeeld voor bepaalde landschappen die we mooi vinden), een voorkeur die weliswaar niet met onze overleving te maken heeft maar eerder met wat we aantrekkelijk vinden om in te leven (Turners sterke vorm). Wat ik in plaats daarvan op het oog heb, is iets wat voortkomt uit onszelf (en dus niet 'van buiten'), vanwege onze betrokkenheid op en verbondenheid met de natuurwerkelijkheid als geheel, als een van de mens onafhankelijk bestaand, in zichzelf waardevol geacht richtpunt van menselijke *zingeving*, maar waar wij mensen wel middenin zitten. Vooral die zelfstandigheid is hier van belang: essentieel voor zingeving is immers dat het betrekking heeft op een werkelijkheid die we niet geheel zelf maken of beheersen maar die óns integendeel te boven gaat.

Het gaat mij dus eigenlijk om een opvatting van duurzaamheid die in essentie iets met zingeving te maken heeft (en die dus niet bepaald wordt door menselijk belang of menselijke voorkeur want die vormen zoals zojuist aangeduid strikt genomen een ander discours dan dat van de zingeving). In zoverre zou men kunnen zeggen dat ik een perspectief dat in het MCKS-rapport náást

12 Volledigheidshalve: een partnerschap zónder menselijk bepaalde keuze voor een bepaalde natuur (eenvoudig gezegd: het elzenbroekbos) zou het hele duurzaamheidsbegrip als handelingsdoel overbodig maken omdat het min of meer vanzelf zou worden gerealiseerd, nl. doordat de mens zich volledig zou terugtrekken uit of zich overgeven aan die natuur. Maar dat zou weer strijdig zijn met een belangrijk ánder aspect van het partnerschap, nl. de gelijkwaardigheid van menselijke en natuurlijke belangen.

duurzaamheid wordt geplaatst, wil verleggen naar dat begrip zelf: de zingeving valt *in* de duurzaamheid te zoeken, en niet daarnaast, als aanvullend en corrigerend perspectief – zo is althans mijn (hoopvolle) veronderstelling.

Ik heb eerder betoogd dat duurzaamheid alleen op de natuur betrokken, weinig zin heeft, en ook dat het, alleen op de mens betrokken, tekortschiet. De volgende stap is dan natuurlijk: betrek het op mens en natuur, verstaan als één geheel. Dat ene geheel is dan de gemeenschap van het leven op aarde, waartoe al het leven behoort, niet alleen het niet-menselijke maar ook het menselijke (zie ook Engel 1990, p. 10vv.) Dat impliceert dan – om het in beleidstermen te zeggen – herstel, behoud en ontwikkeling van de zelfordening, de rijkdom en diversiteit van het leven op aarde (zelfordening is immers een essentieel aspect van wat door ecologen veelal onder 'natuur' wordt verstaan). Het spreekt vanzelf dat menselijk handelen daaraan een krachtige impuls kan geven: mijn reserves ten aanzien van het dogma van de ongerepte natuur mogen intussen duidelijk zijn. Dat volgt trouwens ook al uit de opvatting van duurzaamheid als een menselijk handelingsmodel: als men dat toepast op het geheel dat mens en natuur tezamen vormen, kan er van enig scheidingsdenken (zoals in de ongerepte-natuurfilosofie) al helemaal geen sprake meer zijn.

Duurzaamheid, aldus beschouwd vanuit het perspectief van de zingeving, belichaamt volgens de Indiase ontwikkelingsdeskundige Rajni Kothari (1990) dan vooral een *ethisch* principe, in plaats van een *economisch* principe (zuinig zijn op wat schaars is en belangrijk voor menselijke overleving). Het traditionele duurzaamheidsbegrip heeft weinig of niets met ethiek te maken (of het moest intergenerationele ethiek zijn, maar ook dat is weliswaar verruimd maar toch menselijk eigenbelang). Het is immers niet moeilijk om te begrijpen dat we niet de tak moeten afzagen waar we zelf op zitten. Ethiek begint mijns inziens echter waar eigenbelang ophoudt. Voor zo'n morele imperatief is volgens Kothari een besef nodig van het sacrale karakter van de aarde, van het leven op aarde (het begrip 'intrinsieke waarde' vormt daarvan in mijn ogen een soort wereldlijk equivalent). De fundamentele sancties achter een primair ethisch begrepen duurzaamheid beschouwt hij niet als contractueel van aard (dus zoals, zou ik zeggen, het geval is met een (zaken-)partner met wie je een contract hebt dat tot wederzijds voordeel strekt), maar veeleer als 'transcendent', spiritueel. In mijn terminologie inzake de *participant*: het menselijk belang en domein te boven gaand, betrokken op een ons overstijgende werkelijkheid, een natuurwerkelijkheid waarvan wij op het niveau van de zingeving deel uitmaken.

Het perspectief van Kothari is in niet-westerse kring zoals gezegd overigens niet uitzonderlijk: men wijst daar vaak heel duidelijk op de noodzaak van een spirituele component in de theorie en praktijk van een beleid dat gericht is op duurzaamheid. In een nota van vertegenwoordigers uit India, Sri Lanka, Filippijnen, Maleisië en de Verenigde Staten¹³ wordt als één van de oorzaken

---

¹³ *Economy, Ecology and Spirituality; Toward a Theory and Practice of Sustainability*, 1993. The Asian NGO Coalition (Manila), IRED Asia (Colombo), The People-Centered Development Forum (New-York), Aug. 1993.

van het echec van de ontwikkelingssamenwerking en van de groeiende kloof tussen arme en rijke landen gezien de steeds verder toenemende *vervreemding* van de spirituele banden die er zijn met de natuur en met de (plaatselijke) gemeenschap. Wat nodig is, is een positieve keuze voor een ander beleid dat (onder meer¹⁴) deze banden weer herstelt, en dat niet alleen uit een soort overlevingsnoodzaak maar ook als mogelijke opmaat voor een volgende fase in de evolutie van het leven. Essentieel voor zo'n alternatief is, aldus de opstellers van de nota, 'that most fundamental of all spiritual insights, i. e. that life is an expression of a single spiritual unity and that the spiritual growth of the individual consists of advancement towards the full, conscious realization of this unity. Spirituality, community, and a bonding to place or habitat are central values that have unified the Asian cultures over centuries.'

Dat impliceert overigens geenszins verwerping van technologie of terugkeer naar een voormoderne wijze van leven: we moeten juist zoeken naar nieuwe niveau's van sociale, intellectuele en spirituele ontwikkeling. Vanzelfsprekend wordt relatief uitvoerig ingegaan op de institutionele kant van de zaak: een nieuwe economische (naast sociale en politieke) praktijk. Daarbij wordt opgemerkt dat een andere economische praktijk op zichzelf niet een verloren gegaan gevoel van spirituele verbondenheid kan herstellen, maar wel kan een omkering van de dynamiek van vervreemding, die zo diep geworteld is in het huidige economische denken, een belangrijke stap zijn om mensen in staat te stellen de spirituele kern van hun leven en haar verbinding met natuur en gemeenschap weer te ontdekken. Er is een politieke bewustwording nodig die de *kracht* geeft voor de verandering, terwijl de spirituele bewustwording aan die kracht *richting* geeft.

Tot zover deze nota. Van westerse milieu- en ontwikkelingsorganisaties vallen – zoals gezegd buiten IUCN-kring – dergelijke geluiden voorzover ik kan zien maar heel zelden te vernemen¹⁵, en wie mocht menen dat accentuering van het belang van spiritualiteit het zoveelste westerse exportproduct is, en bedoeld om economische machtsstructuren te verdoezelen, kan hier leren dat ook een totaal ander perspectief mogelijk is: namelijk dat wij in dit opzicht wat zouden kunnen *leren* van niet-westerse landen. In de slotparagraaf zal ik hierover nog iets meer zeggen.

.....

14 Ik belicht hier alleen dit aspect uit de nota maar men moet zich realiseren dat een goed deel ervan gaat over een nieuw economisch (en politiek) model. Wat mij in dit stuk treft, is niet speciaal dit laatste (daarvan bestaan natuurlijk veel meer voorbeelden), maar vooral de visie op het belang van de spirituele component.

15 De in Utrecht gevestigde Aktie Strohalm is wellicht één van de weinige uitzonderingen. Overigens valt hier – in wat ruimere zin – ook nog te denken aan iemand als Rudolph Bahro die eveneens grote betekenis toekent aan spiritualiteit. Bahro meent evenwel dat momenteel structuren zoals politiek en economie in een verkeerde hiërarchische verhouding tot elkaar staan. De juiste hiërarchie is voor hem: spiritualiteit-politiek-economie. Echter: "Politiek is het slaafje geworden van de economische wetmatigheden. Als we deze verhouding niet corrigeren, zal elke poging om politieke actie te versterken door spirituele groei, opgeslokt worden door economische belangen". Inderdaad: dat is de achilleshiel van veel zgn. New Age-spiritualiteit die met enige graagte door het bedrijfsleven wordt verkondigd, en voor het overige eerder de bestaande grondstructuur van het volledig 'op jezelf gericht zijn' versterkt dan dat zij deze in haar tegendeel doet verkeren. Zie het interview met Bahro in *Bijeen*, (een Nederlands tijdschrift over ontwikkelingssamenwerking), jan. 1997, p. 47-50.